

JANUSZ DUNIN

Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX-XX wieku

opracował, wstępem poprzedził i podał do druku

Jacek Ladorucki

**WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Rozwój cech wydawniczych
polskiej książki literackiej
XIX-XX wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

JANUSZ DUNIN

Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX-XX wieku

opracował, wstępem poprzedził i podał do druku
Jacek Ladorucki

W WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2018

Jacek Ladorucki – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Informatologii i Bibliologii
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Krzysztof Migoń

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Mateusz Malicki

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/nikolaev, syomao2
silvanoaudis, cboswell

Wszystkie ilustracje pochodzą z publikacji
Janusz Dunin, *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX wieku*,
„Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Scientiarum Artium et Librorum 4
Wydawnictwo UŁ, Łódź 1982

© Copyright by Janusz Dunin, Łódź 1982

© Copyright by Jacek Ladorucki, Łódź 2018

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07180.15.0.M

Ark. wyd. 14,5 ark. druk. 22,75

ISBN 978-83-8088-521-9
e-ISBN 978-83-8088-522-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie. Janusz Dunin – człowiek nauki, badacz kulturowego fenomenu książki	9
I. Wstęp	25
1. Inspiracje	25
2. Realizacja – cel, zakres, metody	30
3. Baza	48
4. Implikacje – pytania dotyczące stosowalności	53
II. Autor oraz inni współtwórcy książki	59
1. Autor	59
2. Współtwórcy	70
3. Wydawnictwa, księgarnie, drukarze	73
III. Tytuł i aparat orientacji wewnętrznej	81
1. Tytułatura	81
2. Aparat orientacji wewnętrznej	92
IV. Znaki polecenia i cenzury	95
1. Polecenia	95
V. Tanie – luksusowe, nowe – klasyczne	107
1. Proces obniżki cen	107
2. Oznaki książki taniej	110
3. Podział dzieła na części	114
4. Różne formy taniej książki	116
5. Uwidocznienie ceny	117
6. Książka luksusowa	119
7. Książka a prestiż społeczny	121
8. Aktualność i tradycja	124

VI. Zdobnictwo wewnątrz książki	127
1. Rola zdobnictwa	127
2. Ilustracja <i>sensu stricto</i>	130
3. Wiek XIX	131
4. Wiek XX	141
VII. Okładka i obwoluta	151
1. Okładki wydawnicze	151
2. Konstrukcja oprawy	161
3. Obwoluty	166
VIII. Książka a genologia literacka	171
1. Struktura gatunkowa tekstu a publikacja	171
2. Książka prozatorska	173
3. Książka poetycka	178
4. Dramat	181
5. Gatunek literacki a odbiorca	182
IX. Wpływ innych środków przekazu i sztuk na cechy książki	185
1. Teatr	186
2. Muzyka	189
3. Film	190
4. Reklama w książce	192
X. Serie i cykle wydawnicze	197
1. Serializacja	197
2. Serie książek standardowych	201
3. Serie zminiaturyzowane	219
4. Nietypowe formaty	230
XI. Formy książkowe a czasopisma	235
1. Czasopismo a literatura	235
2. Beletrystyka w czasopiśmie	237

3. Rozpowszechnianie książek przez czasopisma	240
4. Wpływ formy czasopiśmienniczej na książkę	244
5. Kalendarze i almanachy.	245
6. Inne formy pośrednie.	249
7. Tygodniki powieściowe.	252
XII. Przekład – książka dziecięca i młodzieżowa.	259
1. Czwarty obieg literacki	259
2. Kształtowanie się książki dziecięcej	260
3. Cechy książki dziecięcej	263
4. Walka o narodowy styl.	269
XIII. Uwagi końcowe	275
 The development of the editorial features of the polish literary book in the 19 th and 20 th centuries	 289
Summary	289
 Indeks osób, instytucji, czasopism i serii.	 297
 Ilustracje.	 307

WPROWADZENIE

Janusz Dunin – człowiek nauki, badacz kulturowego fenomenu książki

Tylko księgoznawstwo rozpoznaje książkę jako całość, łącząc tekst z formą fizyczną i społeczną funkcją książki. Z tego punktu widzenia książka należy tyleż do czasu powstania tekstu, co do czasu opublikowania, a forma wydania istotnie wpływa na zasięg czytelnictwa dzieła. Już w *Papierowym bandycie* zwróciłem na to zjawisko uwagę i w kolejnych pracach doskonaliłem tę metodę opisu publikacji¹.

Historia drukarstwa jest integralną częścią ogólnej historii kultury².

I

Każda dyscyplina naukowa potrzebuje badań i publikacji rozwijających jej pole badawcze oraz kierunki poszukiwań, precyzujących paradygmaty naukowe. Refleksja nad książką ma prawdopodobnie tradycję tak długą jak umiejętność czytania. Pierwotne próby ujmowania spostrzeżeń dotyczących przedmiotu lektury w naukowe ramy sięgają XVI wieku, kiedy to Ulisses Aldorovani, wedle tradycji, użył

---

¹ I. Książek, *Rarytasy i „Lokomotywa”*. Z prof. Januszem Duninem rozmawia..., „Guliwer” 1999, nr 5, s. 25–29.

² S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Harmondsworth 1974, s. 11 (cyt. za: E.L. Eisenstein, *Rewolucja Gutenberga*, przeł. H. Hollender, Warszawa 2004, s. 16).

terminu „bibliologia” po raz pierwszy³. Piętnasto- i szesnastowieczne dzieje książki to okres, w którym teksty zaczęto przenosić z pulpitu kopisty na prasę drukarską, wywołując przemiany rewolucjonizujące kulturę i wiedzę historyczną⁴. Jednak ożywione zainteresowanie społecznym funkcjonowaniem książki przyniósł dopiero wiek XIX za sprawą Gabriela Peignota i Gustawa Bruneta⁵, którzy wprowadzili bibliologię do naukowego dyskursu. W XX wieku w wielu krajach europejskich badania nad książką zyskują zainteresowanie szerszych kręgów ludzi nauki, opisujących „nośniki” treści jako fenomen kulturowy. Do grona dwudziestowiecznych teoretyków książki dołączają polscy badacze, którzy jak Mieczysław Rulikowski, Leon Bykowski, Adam Łysakowski, Stefan Vrtel-Wierczyński, Jan Muszkowski, Leon Bernacki, Jan Ptaśnik oraz Aleksander Birkenmajer, mówią o księgoznawstwie lub nauce o książce rozumianych jako odpowiedniki bibliologii⁶. Za sprawą naukowych dyskusji pojawia się też problem, czy badania nad książką należy nazywać „wiedzą”, czy „nauką”, jaki jest status teorii książki itp.⁷ Metodologiczne zawilości badań księgoznawczych analizowało wielu badaczy, wśród nich Krzysztof Migoń, który pisał, że

---

³ S. Vrtel-Wierczyński, *Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki*, Lwów 1923, s. 13.

⁴ Por. E.L. Eisenstein, dz. cyt., s. 15.

⁵ Zob. G.E. Peignot, *Dictionnaire raisonné de bibliologie*, t. 1–2, supplément, Paris 1802–1804; G. Brunet, *Dictionnaire de bibliologie catalogue, présentant un exposé des principaux objets de la science des livres et surtout de ceux qui ont rapport aux études théologiques...*, Paris 1860. Por. K. Migoń, *Nauka o książce wśród innych nauk społecznych*, Wrocław 1976; tenże, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984; tenże, *Z dziejów nauki o książce*, Wrocław 1979, s. 8–27; B. Koredczuk, *Początki teorii bibliologii. „Dictionnaire raisonné de bibliologie” (1802–1804) Gabriela Etienne’a Peignota. Analiza i recepcja*, Wrocław 2005, s. 63–84.

⁶ A. Żbikowska-Migoń, *Tradycje polskiej bibliologii*, Acta Universitatis Wratislaviensis 1970, Nr 121, „Bibliotekoznawstwo” nr 6, s. 6–60; S. Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951.

⁷ Por. K. Migoń, *O przedmiocie badań współczesnej bibliologii*, „Konспект. Pismo Akademii Pedagogicznej w Krakowie” 2004 (lato), nr 19, s. 27–29.

od teorii książki oczekuje się zazwyczaj definicji książki, najlepiej krótkiej, ale dokładnie oddającej specyfikę zjawiska, ponadto uniwersalnej, to znaczy obejmującej wszelkie postaci książki występujące kiedykolwiek w czasie i przestrzeni. Nie da się chyba zebrać wszystkich istniejących w wielojęzycznym piśmiennictwie definicji książki i liczbowo wyrazić rozmiarów tego typu teoretycznych dociekań. Nie można ich – z jednej strony – ani lekceważyć, ani pomijać, bo przynoszą niejednokrotnie interesujące, ważne spostrzeżenia o naturze książki, proponują często oryginalną perspektywę, i przez to już wzbogacają teorię książki, ale – z drugiej – definiowanie pojęć otwartych jest z góry skazane na niepowodzenie lub, w najlepszym razie, na osiągnięcie rezultatu tylko częściowego⁸.

Różne dylematy nie uzyskały zatem zadowalających eksplikacji, ale nauka o książce i naukowa refleksja nad nią osiągnęły status wiedzy akademickiej na większości uniwersytetów w Polsce po 1945 roku.

Jednym z powojennych badaczy uformowanych intelektualnie na osiągnięciach polskiej i światowej bibliologii pierwszej połowy XX wieku był Janusz Dunin. Jego twórczość naukowa, skupiona na badaniu kulturowej różnorodności świata książki, dawała wielokrotnie asumpt do rozważań nad statusem i kondycją współczesnej nauki o książce. Główne obszary zainteresowań naukowego profesora to badanie morfologii książki, ewolucja struktury publikacji, przemiany form wydawniczych i ich szeroko rozumiane skutki społeczne. W praktyce badawczej sprowadzało się to do pytania o to, jak forma edytorska wpływała na wartość użytkową tekstu, bowiem „tekst jest zawsze odczytywany przez książkę, jej wygląd, kształt, koncepcję edytorską”⁹. Bogactwo problemów analizowanych przez uczonego dawało wiedzę edytorską na temat mechanizmów funkcjonowania książki w przeszłości i kształtu publikacji współczesnych. Istotne

---

⁸ Tenże, *Teoria książki w ujęciu Janusza Dunina*, [w:] *Pasja książki. Studia poświęcone pamięci Janusza Dunina*, red. J. Ladorucki i M. Rządowska, Łódź 2009, s. 15.

⁹ J. Dunin, *Tekst jest odczytywany przez książkę*, „Nowe Książki” 1991, nr 9, s. 42.

były jego wyjaśnienia pokazujące jak forma wydawnicza wpływa na odczytanie tekstu i komunikację literacką¹⁰. Dunin zauważał, że często materialne elementy książki stawały się cenniejsze jako świadectwo kultury niż jej treść. Świat książki Janusza Dunina to zagadnienia dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych publikacji i literatury polskiej, kultury popularnej i wydawnictw dla dzieci i młodzieży. Mieszczą się w tym kręgu badania edytorskie, bibliofilstwo, ekslibriologia, czytelnictwo i wiele innych zagadnień, często trudnych do jednoznacznego zakwalifikowania w porządku dyscyplinarnym¹¹. Publikował teksty dotyczące wolności słowa i cenzury, ideologicznych aspektów komunikacji literackiej, a także szeroko pojętej regionalistyki (dotyczącej Wilna¹² i Łodzi¹³). Uczony w swoich pracach

---

¹⁰ Na temat dorobku J. Dunina pisałem już wcześniej w kilku publikacjach. Zob. m.in.: J. Ladorucki, *Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007)*, „Media–Kultura–Społeczeństwo” 2008, nr 3, s. 23–27; tenże, *Prof. Janusz Dunin (1931–2007) – bibliolog, medioznawca, bibliofil*, „Maximo cum studio” (dodatek do miesięcznika „Wydawca”) 2008, nr 2, s. 13–16; tenże, *Janusz Dunin: badacz osobny. Uwagi o cechach metody naukowej i bibliologii otwartej uczonego*, „Roczniki Biblioteczne” 2013, t. 57, s. 103–112; tenże, „*Pojedziemy w cudny kraj...*”. *O aspektach teorii i historii książek dla dzieci w dorobku naukowym Janusza Dunina*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 2014, vol. 12, s. 165–176; tenże, *Antropologiczne wątki bibliologii Janusza Dunina*, [w:] *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Łódź–Warszawa 2014, s. 455–469.

¹¹ Zob. J. Ladorucki, „*O czym nie można teoretyzować, o tym trzeba opowiedzieć*”, czyli o poszukiwaniu „doxa” bibliologii w dorobku naukowym profesora Janusza Dunina, [w:] *Współczesne oblicza komunikacji i informacji. Przestrzeń informacyjna nauki*, red. E. Głowacka, M. Jarocki, N. Pamuła–Cieślak, Toruń 2016, s. 51–65.

¹² Dla przykładu tylko kilka pozycji J. Dunina: *Wśród wileńskich mitów i realiów*, „Odra” 1990, R. 30, nr 6, s. 27–30; *Z dziejów książki polskiej w dwudziestowiecznym Wilnie*, „Wileńskie Rozmaitości” 1994, nr 5, s. 7; *Jak szanować Litwę? Nurty wileńskiego myślenia*, „Zeszyty Historyczne” 1999 [Paryż], nr 128, s. 82–88.

¹³ Np. *Moja Łódź pełna książek. O kulturze książki ze źródeł i wspomnień*, Łódź 2002.

udowadniał, że historia druku i poszczególnych edycji jest ważnym przedmiotem badań humanistycznych, służącym poznaniu dziejów kultury. Jego teksty naukowe przekonują mocą autentycznego znanstwa materii książki, stanowią świadectwo pasji kolekcjonerskiej, która jednak była tylko początkiem wspaniałej intelektualnej przygody. W publikowanych pracach bibliofilskie *know-how* Dunina uwidoczniło „funkcję autora”, który potrafi kierować uwagę odbiorcy na istotne elementy rzeczywistości książki i kreować jego pożądanie „wyższego wtajemniczenia”.

Życie Janusza Dunina wypełnione było pasją bibliofilską i pracą badawczą. Uczony w ciągu kilkudziesięciu lat zgromadził liczny księgozbiór naukowy, kilkanaście kolekcji bibliofilskich¹⁴, obfitą korespondencję i wiele materiałów o wartości naukowej. W bibliografii dorobku Dunina, zebranej w dwa lata po jego śmierci, znalazło się ponad dwieście trzydzieści publikacji o charakterze naukowym, popularnonaukowym bądź zawodowym, związanych z zainteresowaniami uczonego. Pominięto jednak wieloletnie cykle felietonów publikowanych w „Bibliotekarzu”, „Nowych Książkach” czy „Odgłosach”, artykuły na łamach prasy codziennej czy drobniejsze teksty w literaturze specjalistycznej¹⁵. Po doliczeniu i tych publikacji dorobek uczonego przekracza pięćset pozycji bibliograficznych. Dokonaniom profesora jeszcze za jego życia poświęcono dziesiątki recenzji, omówień, wy-

---

¹⁴ Zob. np. *Dawne książki dla dzieci. Kolekcja Janusza Dunina* [katalog], oprac. J. Czarnik i P. Pietrzyński, Wałbrzych 1988; *Książki, które miałem. Varia i szpargalia. Aukcja starodruków, ksiąg szacownych i modernych, czasopism i szpargalików Janusza Dunina*, oprac. J. Dunin, K. Politowicz, Łódź 1995; *Vilniana i lithuanica. Pożegnanie z księgozbiorem* [katalog aukcji antykwarycznej], oprac. M. Szczuka-Kempa i A. Kempa, Łódź 2005; *Teka aukcyjna nr 1 (3) '99. Z kolekcji Janusza Dunina. Literatura jarmarczna, brukowa i okolice: rzeczy rzadkie i zapomniane*, Łódź 1999; *Katalog aukcyjny publikacji dotyczących exlibrisu i małej grafiki ze zbiorów Cecylii i Janusza Duninów*, oprac. M. Szczuka-Kempa i A. Kempa, Łódź 2002.

¹⁵ Zob. A. Kempa, *Bibliografia dorobku piśmienniczego prof. dra. hab. Janusza Dunina*, [w:] *Pasja książki...*, s. 56–79.

wiadów i artykułów w prasie specjalistycznej i ogólnej; jest jednym z najczęściej cytowanych bibliologów ostatnich dziesięcioleci w Polsce¹⁶. W 2007 roku piszący te słowa opublikował obszerny wywiad rzekę z Januszem Duninem o jego życiu, pracy i pasjach¹⁷.

Częścią zainteresowań badacza były zagadnienia funkcjonowania rynku książki popularnej, brukowej i „dla ludu”¹⁸. Początki tych inklinacji stanowiły młodzieńcze lektury felietonów Juliana Tuwima i jego omówień literackich gatunków w *Pegazie dęba*. Po latach profesor wyznawał, że nie przypuszczał, iż jego życie będzie związane z książką¹⁹. Studia polonistyczne zapoczątkowały u niego wieloletni okres zbieractwa, w którym obok podstawowych dzieł polonistycznych pojawiały się

różne dzieła grafomanów i zapomnianych awangardzistów [...] twory dawnych i nowych satyryków, zbiory anegdot i wiele innych zabawnych dzieł [...], książek dla ludu i pogranicza, na które składają się przede wszystkim powiastki, dziełka umoralniające i pouczające, śpiewniki, senniki, przepowiednie i księgi magii, nieco dewocjonaliów²⁰.

Na przełomie lat 70. i 80. XX wieku zbierał materiały na temat prekursora purnonsensu, wędrownego trubadura i jednego z pierwszych bohaterów masowej wyobraźni, Sotera Rozbickiego. Zaowocowało to publikacją *W Bi-Ba-Bo i gdzie indziej. O satyrze i humorze z Miastalodzi od Rozbickiego do Tuwima*, studium łódzkiego folkloru miejskiego, w którym badacz uchwycił autentyczny klimat saty-

---

¹⁶ Profesor dokonał wyboru swoich najważniejszych tekstów i zebrał je w publikacji pt. *Studia o komunikacji społecznej*, Łódź 2004.

¹⁷ J. Ladorucki, *Pozostawałem w kręgu książki... Rozmowy z profesorem Januszem Duninem o bibliologii, medjoznawstwie i zwyczajnym życiu*, Łódź 2007, ss. 132.

¹⁸ Zob. J. Dunin, *Warsztat bibliograficzny i biblioteczny badacza literatury tandetnej*, „Studia o Książce” 1970, t. 1, s. 117.

¹⁹ J. Ladorucki, *Pozostawałem w kręgu książki...*, s. 80.

²⁰ J. Dunin, *Moje książki i broszury popularne. Teza aukcyjna nr 1 (3) 1999...*, s. VII–X.

ry i kabaretu z dziejów miasta nad Łódką. Twórczość z pogranicza literatury, publicystyki i folkloru, podpisana nazwiskami Wiktora Dłużniewskiego, Henryka Frenkla, Artura Gliszczyńskiego lub anonimowa, publikowana w gazetach, tygodniówkach, kalendarzach i ulotkach, pokazywała jak „ludność fabryczna bawi się poza domem i najchętniej wolne chwile przepędza w ulubionych ogródkach i piwiarniach”²¹. Kolejna książka, *Życie i sprawy Sotera Rozbickiego, ulubionego trubadura Warszawy i Obywateli Jarmarkowych, obdarzonego mianem króla grafomanów polskich* [...], oryginalnością ujęcia, doborem tekstów jarmarkowego twórcy i ciekawą koncepcją graficzną wносиła istotny wkład w badanie kultury popularnej XIX stulecia²². Rozbickiemu poświęcił badacz biogram w *Polskim Słowniku Biograficznym*²³. Jego najważniejszą pracą w tym nurcie był *Papierowy bandyta*, książka szeroko dyskutowana, cytowana do dziś i traktowana jako pozycja klasyczna w zakresie badania folkloru wiejskiego i miejskiego na przełomie XIX i XX wieku²⁴. Publikacja przysporzyła autorowi rozgłosu, o czym świadczą liczne recenzje w Polsce i za granicą, m.in. pióra Marii Danilewicz-Zielińskiej, Rudolfa Schendy, Piotra Kowalskiego, Aleksandra Fiuta, Wisławy Szymborskiej czy Janusza Tazbira²⁵.

---

²¹ Tenże, *W Bi-Ba-Bo i gdzie indziej. O satyrze i humorze z Miastłodzi od Rozbickiego do Tuwima*, Łódź 1966, s. 5.

²² *Życie i sprawy Sotera Rozbickiego, ulubionego trubadura Warszawy i Obywateli Jarmarkowych, obdarzonego mianem króla grafomanów polskich, który sam zwał się Pacjentem Filozofii, nieporównanego autora bajek i piosenek, które poznał i zgłębił Julian Tuwim, teraz na nowo ku nauce i rozrywce przypomniał Janusz Dunin*, il. skompilował Ryszard Kuba Grzybowski, Łódź 1980.

²³ PSB, t. 32, z. 2 (133), Wrocław 1990, s. 350–351.

²⁴ Zob. J. Dunin, *Papierowy bandyta: książka kramarska i brukowa w Polsce*, Łódź 1974.

²⁵ Ogółem książka doczekała się kilkudziesięciu recenzji. Zob. ich pełną listę w: *Pasja książki...*, s. 60–61.

Inny ważny kierunek zainteresowań Dunina stanowiła historia literatury dziecięcej. W *Książeczkach dla grzecznych i niegrzecznych dzieci* dowodził ze znanstwem, że publikacje dla najmłodszych są świetnym przykładem uzależnienia formy książki od odbiorcy²⁶. Kładł w swoich rozważaniach akcent na rozwój form edycji dziecięcych i strukturalną istotę różnych ich odmian. Na temat książki dziecięcej pisał wielokrotnie, pokazywał gamy rozwiązań edytor-skich oraz samą książkę jako przedmiot nasycony znaczeniami²⁷. Jest także autorem reedycji popularnej ongiś *Złotej Różdżki* Heinricha Hoffmanna i antologii literatury dziecięcej²⁸.

Wydana w 1982 roku rozprawa *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX wieku* pokazuje bogactwo treści, które przedstawia książka jako nośnik fizyczny komunikatów pozaliterackich. Jest to najważniejsza praca naukowa Dunina, która weszła do kanonów lekturowych na studiach bibliologicznych w najważniejszych uczelniach w kraju. Stanowi najpełniejszą wypowiedź autora w zakresie teorii książki. Krzysztof Migoń podkreślał, że

teoretyzowany opis właściwości strukturalnych i funkcjonalnych książki literackiej od schyłku Oświecenia do drugiej wojny światowej nie miał w dotychczasowym piśmiennictwie precedensów. Podstawowym założeniem tej pracy jest przypisanie książce jako środkowi przekazu tekstu literackiego wartości immanentnych, nieobojętnych w procesach powstawania, obiegu i odbioru tego tekstu [...]. Przez tekst rozprawy przewija się stale pytanie o charakterystyczne cechy polskiej książki w opisywanym okresie (od początku XIX w. po II woj-

---

²⁶ J. Dunin, *Książeczki dla grzecznych i niegrzecznych dzieci. Z dziejów polskich publikacji dla najmłodszych*, Wrocław 1991, s. 5–6.

²⁷ Zob. tenże, *Moja kolekcja książek dla dzieci*, [w:] *Listy bibliofilskie*, Łódź 1983, s. 89–95.

²⁸ Zob. tenże, *Złota różdżka. Tajemnice niezwyklej kariery książki „Struwwelpeter” oraz jego sobowtórów „Stepki Rastrepki” i „Stasia Straszyno” odkrywa Janusz Dunin*, Łódź 2003; *Czy to bajka, czy nie bajka... Wiersze dziadków dla wnuków*, wybór wierszy J. Dunin, il. B. Łukaszewski, Warszawa 2000.

nę światową), o wpływy obce na nią; pojawia się też kwestia zróżnicowania formy książki w trzech zaborach i jej unifikacji w okresie międzywojennym. Opracowanie nie miało być ani pełną historią książki literackiej, ani bibliograficzną narracją. Jest natomiast swoistym problemowym kwestionariuszem badawczym zawierającym wiele pytań i niektóre tylko odpowiedzi. Propozycje badawcze znajdujemy nie tylko tam, gdzie autor świadomie je zgromadził – we wstępie i w uwagach końcowych – lecz w całym tekście rozprawy²⁹.

Opisana w publikacji morfologia książki, udokumentowana charakterystyką ewolucji poszczególnych elementów składowych druków, wzbogacona uwagami o historii czytelnictwa i instytucji wydawniczych, tworzyła obraz przemian form edytorskich i odbioru tekstów w przeszłości. Parateksty opisane przez Dunina tworzą system i odgrywają ważną rolę w społecznym funkcjonowaniu literatury. W szczególności chodzi o „treści” opraw, obwolot, okładek, tytułatury i elementy orientacji wewnętrznej w książce, znaki polecenia i cenzury, zdobnictwo graficzne, które tworzą „ekspresję książki” i stanowią o dodatkowych potencjałach dzieła literackiego.

Przedkładane Czytelnikom wznowienie klasycznej pozycji księgoznawczej Dunina można uznać za odpowiedź na głosy środowiska naukowego mówiące o tym, jak ważna jest to książka w dwudziestowiecznym dorobku dyscypliny, a zarazem potrzebna w dydaktyce i badaniach, szczególnie w okresie „przełomu cyfrowego”³⁰. Praca podejmowała jeden z tematów naukowo-badawczych realizowanych w ramach problemu węzłowego „Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja”, koordynowanego przez Uniwersytet Wrocławski. Ukazała się ponad trzydzieści pięć lat temu, wydana techniką tzw. małej poligrafii w nakładzie pięciuset egzem-

---

²⁹ K. Migoń, *Teoria książki...*, s. 18.

³⁰ Ważne w tym kontekście są nowe ujęcia zagadnień bibliologicznych proponowane przez młode pokolenia humanistów. Zob. P. Bem, *Nowa bibliologia – nowa krytyka. Paradoksy relacji*, „Teksty Drugie” 2015, nr 3, s. 31–56.

plarzy, dlatego jest dziś trudno dostępna, choć popularna w kręgach specjalistów. Jej walory metodologiczne i materiałowa wartość zdecydowały o potrzebie jej ponownego wydania w tym samym Wydawnictwie Uniwersytetu Łódzkiego.

II

Janusz Dunin-Horkawicz, bo takie było pełne brzmienie jego nazwiska, urodził się w Wilnie 26 czerwca 1931 roku w rodzinie Wiktora i Heleny z Chaszkowskich. Protoplaści ze strony ojca pochodzili z terenu zachodniej Białorusi, z okolic Słonima i używali szlacheckiego herbu Łabędź. Jeden z przodków zapisał się w historii jako wybitny geograf i badacz Syberii – był to Aleksander Dunin-Horkawicz (1854–1927) i to z pracy jemu poświęconej, wydanej w Moskwie, można się najwięcej dowiedzieć o genealogii rodu³¹. Matka, Helena Chaszkowska, pochodziła z Dyneburga (obecnie łotewski Daugavpils), ale po śmierci ojca rodzina przeniosła się do Wilna. Wiktor i Helena poznali się na studiach medycznych i pobrali w 1924 roku, siedem lat później urodził się ich jedyny syn Janusz. Po latach zapisał, że ojciec do 1945 roku pracował m.in. jako asystent w Klinice Ocznej Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i wielu przychodniach i szpitalach wileńskich, a matka „od r. 1930 do wyjazdu z Wilna prowadziła prywatne Laboratorium Analiz Lekarskich, które tak się rozwinęło, że nie mogła już godzić tego zajęcia z pracą na Uniwersytecie”³². Janusz Dunin całe dorosłe życie spędził w Łodzi, gdzie dotarł wraz z rodzicami w wyniku akcji przesiedleńczej w 1945 roku³³. W Łodzi podjął naukę w I Liceum Ogól-

---

³¹ *Исследователь Севера Александр Дунин-Горкавич* [Сборник: К 140-летию со дня рождения / Сост. Н.И. Загороднюк, Вступ. ст. Ю.П. Прибыльского], Москва 1995, с. 192.

³² Fragment z artykułu o dziejach rodziny: J. Dunin, *Notatki o rodzinach Dunin-Horkawiczów i Chaszkowskich*, [w:] *Z działalności Stowarzyszenia Rodu Duninów*, Warszawa 2007, s. 36–67.

³³ Więcej na ten temat zob. tenże, *Co było a nie jest... czyli kilka lat młodości mojej w Wilnie*, Łódź 1990.

nokształcącym im. M. Kopernika i uzyskał maturę (1950). Chciał kontynuować rodzinną tradycję i marzył o studiach medycznych, ale z powodów politycznych nie został dopuszczony do egzaminów wstępnych. W opinii komisji rekrutacyjnej napisano: „wrogo ustosunkowany do obecnego ustroju, namawiał kolegów do niespełniania zarządzeń ZMP; należy do Sodalicji Mariańskiej. Sprzeciwiamy się”³⁴. Za namową przyjaciela rodziny, franciszkanina ojca Gerarda Dumki, zdecydowano o wyjeździe Janusza do Lublina na studia humanistyczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. To tam słuchał wykładów profesorów Feliksa Araszewicza, Czesława Zgorzelskiego, Ireny Sławińskiej, Czesława Pogonowskiego, Tadeusza Brajerskiego i młodego asystenta Jerzego Starnawskiego. Po latach ostatni z wymienionych preceptorów zapisał: „Do pełni obrazu tych lat Dunina należy wspomnienie, że był aktywnym członkiem Koła Polonistów, zwłaszcza sekcji Twórczości Własnej”³⁵. Na KUL-u, mimo że uczelnia była marginalizowana przez władzę ludową, odbywały się liczne spotkania autorskie i odczyty znanych intelektualistów: Stanisława Pigionia, Zenona Klemensiewicza, Juliusza Kleinera, Karola i Konrada Górskich, Tadeusza Lehr-Splawińskiego, Romana Ingardena, Władysława Tatarkiewicza i innych. Studia polonistyczne, które podjął przyszły profesor, wyznaczyły kierunki jego dalszych zainteresowań i wybory życiowe. Janusz Dunin na studiach poznał przyszłą żonę, Cecylię Jastrzębską, która towarzyszyła jego pracy naukowej i pasjom do końca życia³⁶. Zaprzyjaźnił się ze Zdzisławem Łapińskim, późniejszym historykiem literatury, profesorem Instytutu Badań Literackich PAN. Na trzecim roku studiów wybrał specjalizację bibliotekarską, gdzie wykłady i ćwiczenia na temat historii książki prowadzili ojciec dr Romuald Gustaw i Witold Nowodworski. W tym czasie Dunin wykazywał zainteresowania komi-

---

³⁴ Cyt. za: tenże, *Przystanek na wyspie wolności. Pejzaż KUL-owski z partią i PAX-em na horyzoncie*, Lublin 1993, s. 17.

³⁵ J. Starnawski, *Ludzie książki. Seria II*, Łódź 2008, s. 123.

³⁶ Wspólnie opublikowali dwie książki: *Exlibrisy, książki, ludzie...* (1974) i *Philobiblon polski* (1983) oraz szereg artykułów.

zmem i kulturą popularną, zachwycił się Tuwimem i Gałczyńskim; pisał też pracę magisterską na temat fraszek, która nie budziła entuzjazmu promotora – prof. Juliusza Nowaka-Dłużewskiego. Czas studiów był także dla Dunina okresem dylematów ideologicznych – jeszcze na początku lat 50. związał się ze Stowarzyszeniem PAX, z którym współpracowali charyzmatyczni działacze, tacy jak Tadeusz Mazowiecki, Jan Dobraczyński, Wojciech Żukrowski, a przede wszystkim Bolesław Piasecki, prawnik, polityk i organizator PAX-u³⁷. Po magisterium (15 lutego 1955 r.) podjął pracę w Łódzkim Oddziale Spółdzielni Wydawniczej „PAX”, jednak ta przygoda nie trwała długo ze względu na rozczarowanie polityką i postawą Piaseckiego³⁸. Wspominał:

Przez kilka lat współpracy z PAX-em wyrobiłem sobie pogląd na Piaseckiego i na rodzaj organizacji, której przewodził, a której trybik stanowiłem. Powinienem być jej wdzięczny, bowiem wiele się w niej nauczyłem, poznałem interesujących ludzi, otrząsałem w dyskusjach i rozmowach, a także boleśnie poparzyłem sobie palce³⁹.

W pierwszej połowie 1957 roku Janusz Dunin dostał zakaz wstępu do lokalu organizacji i był bez pracy. Jego sytuacja nie wyglądała najlepiej: przedwojenne inteligenckie pochodzenie, dyplom katolickiej uczelni i przeszłość PAX-owska nie pomagały w karierze w socjalistycznym państwie. Przypadkiem otrzymał propozycję pracy w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, ale tylko na warunkach czasowego zlecenia. Stan przejściowy nie trwał jednak długo, bowiem po wstępnym przeszkoleniu i ukończeniu praktyki po wszystkich działach księżnicy jeszcze w tym samym roku zdobył posadę bibliotekarza. Od połowy 1961 roku pracował jako starszy bibliotekarz, a po 1965 roku został adiunktem bibliotecznym. Dyrektorzy pla-

---

³⁷ Zob. np. J. Engelgard, *Bolesław Piasecki 1939–1956*, Warszawa 2015.

³⁸ Por. J. Ladorucki, *Pozostawałem w kręgu książki...*, s. 93–104.

³⁹ J. Dunin, *Przystanek na wyspie...*, s. 76.

cówki, prof. Helena Więckowska i doc. Bolesław Świdorski, szybko docenili umiejętności i zalety młodego pracownika – znał niemiecki i rosyjski, komunikował się po angielsku, a ponadto wykazywał ponadprzeciętne, bibliofilskie zainteresowanie książką. Prowadził zagraniczną wymianę korespondencji, miał zacięcie popularyzatorskie i wyróżniał się wśród młodej kadry bibliotecznej. Po czterech latach, w 1965 roku zdał egzamin na stanowisko bibliotekarza dyplomowanego i niedługo potem awansował, obejmując kierownictwo sekcji, a potem Oddziału Gromadzenia i Uzupelniania Zbiorów (1972). Miał wtedy doktorat, który uzyskał po obronie rozprawy zatytułowanej *Drugi rynek księgarski w Polsce. Rzecz o wydawnictwach literatury jarmarcznej i brukowej* (1968)⁴⁰. Angażował się w życie uczelni, był członkiem komisji bibliotecznych i retorskich, jako stypendysta Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego odbył staż zagraniczny w Holandii w 1970 roku i zaraz potem został kustoszem dyplomowanym. Od 1973 roku prowadził zajęcia dydaktyczne w Międzywydziałowym Studium Bibliotekoznawstwa, potem w Katedrze Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UŁ. Dalsza konsekwentna praca naukowa przyniosła mu stopień doktora habilitowanego na podstawie cenionej dysertacji pt. *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX i XX wieku* (1983). Zwieńczeniem kariery bibliotekarskiej był awans na starszego kustosa dyplomowanego (1978) oraz wybór na stanowisko Dyrektora BUŁ (1984–1987). Po zakończeniu kadencji dyrektorskiej poświęcił się wyłącznie pracy naukowej i dydaktycznej w Katedrze Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UŁ. Łódzka wszechnica była dla niego miejscem rozwoju zainteresowań i kariery naukowej – w 1998 roku objął stanowisko profesora zwyczajnego. Do 2005 roku wypromował ponad stu magistrów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej oraz pięciu doktorów na Uniwersytecie Łódzkim, następnie kilkunastu licencjatów w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej, gdzie pracował

---

⁴⁰ Promotorem był prof. Jan Dürr-Durski. Praca została entuzjastycznie oceniona przez recenzenta, prof. Czesława Hernasa, znawcę kultury popularnej, filologa i folklorystę.

jako *profesor emeritus*. Był cenionym recenzentem prac habilitacyjnych i doktorskich na wielu uniwersytetach w kraju. Często wyjeżdżał na stypendia, staże i konferencje naukowe, m.in. do Leningradu (1988), Innsbrucku (1990), Jerozolimy (1991), Bratysławy (2000), Dublina (2000), Wilna (2001, 2004), Petersburga (2005) i in. Jego prace publikowano w kraju i za granicą, w tym w Niemczech, Rosji, Irlandii, Estonii, na Litwie i Słowacji. Był członkiem komitetu redakcyjnego czasopisma „Studia o Książce”, członkiem redakcji „Literatura i Kultura Popularna”, „Folia Scientiarum Artium et Librorum” Uniwersytetu Łódzkiego oraz czasopism „Znad Wili” i „Lithuanii”. Powołał do życia czasopismo „Media. Kultura. Społeczeństwo” i był jego pierwszym redaktorem naczelnym.

Dojrzałe życie profesora Dunina wypełnione było pracą badawczą i organizacyjną – był współpracownikiem i działaczem stowarzyszeń zawodowych, społecznych i naukowych. Był członkiem założycielem (1957) i członkiem honorowym Łódzkiego Towarzystwa Przyjaciół Książki (wcześniej Klub Miłośników Książki), przez wiele lat zasiadał w zarządzie stowarzyszenia. Aktywnie angażował się w działalność Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, z którego wystąpił po wprowadzeniu stanu wojennego. W 1984 roku został członkiem Wydziału I Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, organizował i prowadził łódzki oddział Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego (od 1990 r.). Był członkiem Komisji ds. Gromadzenia Zbiorów przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, współpracownikiem Komisji Historycznej Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek, prezesem Towarzystwa Przyjaciół Biblioteki Miejskiej im. J. Piłsudskiego w Łodzi, członkiem Rady Fundacji „Ocalić od zapomnienia”, członkiem Rady Muzeum Książki Artystycznej w Łodzi oraz członkiem założycielem Stowarzyszenia Przeciw Antysemityzmowi i Ksenofobii Otwarta Rzeczpospolita. Należał do Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej i Ogólnopolskiego Klubu Miłośników Litwy. Zasłużył się także w działaniach na rzecz opozycji antykomunistycznej, zdobywał i zbierał nielegalną literaturę, wspomagał Komitet Obrony Robotników i środowiska opozycyjne, w roku 1981 był jednym z założycieli Solidarności na UŁ.

Za szczególne zasługi dla nauki i kultury został uhonorowany Złotym Krzyżem Zasługi (1978), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1990) oraz Nagrodą Prezydenta m. Łodzi (2000), a wcześniej Medalem Uniwersytetu Łódzkiego w Służbie Społeczeństwa i Nauki, Honorową Odznaką PTWK, Złotymi Odznakami Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Związku Nauczycielstwa Polskiego i Uniwersytetu Łódzkiego.

Profesor z łatwością skupiał wokół siebie ludzi, chętnie udzielał porad i wskazówek, dzielił się własnym bogatym doświadczeniem⁴¹.

Jerzy Starnawski wspominał, że Janusz Dunin-Horkawicz przez ponad pięćdziesiąt lat pracy naukowej owocnie uprawiał pogranicza literatury i bibliotekoznawstwa⁴². Jako „człowiek książki” został zapamiętany przez rodzinę, przyjaciół i uczniów, którzy wciąż z pasji uczonego czerpią inspiracje badawcze i w jego duchu odczytują kulturowy sens fenomenu druku.

Jacek Ladorucki

---

⁴¹ Po śmierci uczonego ukazało się wiele wspomnień i nekrologów jego uczniów, przyjaciół, współpracowników, m.in.: A. Kępa, *Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007): pamięci przyjaciela*, „Kultura i Biznes” 2007, nr 38, s. 4; tenże, *Janusz Dunin-Horkawicz (26.06.1931–27.07.2007)*, „Bibliotekarz” 2007, nr 10, s. 28–29; J. Ladorucki, *Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007)*, „Gazeta Wyborcza Łódź” 2007, nr 257, s. 13; R. Mieczkowski, *Janusz Dunin-Horkawicz 1931–2007*, „Znad Wilii” 2007, nr 4, s. 8–9; H. Tadeusiewicz, *Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007)*, „Przegląd Biblioteczny” 2007, R. 75, z. 3, s. 455–457; też, *Profesor Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007)*, „Kronika: Pismo Uniwersytetu Łódzkiego” 2007, R. 17, nr 5, s. 25; też, *Uczony i przyjaciel: Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007)*, „Kronika Miasta Łodzi” 2007, nr 3, s. 152–154; J. Andrzejewski, *Janusza Dunina zyciorys bibliofilski*, „Akapit” 2008, R. 3, s. 154–155.

⁴² J. Starnawski, *Ludzie książki...*, s. 129.

I. WSTĘP

1. Inspiracje

Badania, których wyniki zostaną przedstawione, opierają się na założeniu, że ważnym elementem literackiej sytuacji komunikacyjnej jest książka, że jej postać wpływa w istotny sposób na przebieg takich zjawisk kultury, jak odbiór, czytelnictwo oraz szerzej pojmowany „zbiór faktów literackich”¹. Od lat uprawiany zabieg wyodrębniania tekstu od jego materialnego nośnika można potraktować jako specyficzne uproszczenie. W codziennym języku częściej słyszymy o tym, że ktoś czyta książkę, niż że „obcuje z tekstem”. Niejednokrotnie zdarza się zamienne stosowanie słów „książka” i „literatura”². W takim ujęciu słownym wolno dopatrywać się nie tyle nieprecyzyjnego kolokwializmu, ile nieświadomego ujęcia istoty zjawiska. Między autorem a czytelnikiem stoi nie jakikolwiek tekst, ale tekst przybrany w formę druku – książka lub czasopismo. Badacz jest naturalnie uprawniony do brania na warsztat elementów sztucznie wypreparowanych, a więc również do traktowania tekstu, jakby był on czymś samym w sobie. Wolno mu sk-

---

¹ Definicja faktu literackiego por. *Kultura – komunikacja – literatura. Studia nad XX wiekiem*, red. S. Żółkiewski, M. Hopfinger, Wrocław 1976, s. 7.

² Zdarza się zamienne stosowanie słów „książka” i „literatura” nawet w pracach naukowych, np. J.D. Hart, *The Popular Book. A History of Literary Taste*, Berkeley 1961 – dotyczy literatury, a nie książki sensu stricto, podczas gdy V.E. Neubourg, *Popular Literature. A History and Guide*, Harmondsworth 1977 – silniej akcentuje problematykę ściśle księgoznawczą.

upiać swoją uwagę także na mniejszych strukturach, jak zdanie czy fonetyka. Przynajmniej od czasu do czasu warto jednak spojrzeć na rzecz inaczej, włączając w obszar badawczych zainteresowań również nośniki tekstu, próbować dać odpowiedź na pytanie, jaką rolę w komunikacji między autorem a czytelnikiem odgrywa książka jako całość.

Tradycyjna nauka traktowała zwykle publikację jako zjawisko dwoiste składające się z przeciwstawnych części: „tworzy ją kształt zewnętrzny znaków piśmienniczych i wyrażona tymi znakami treść duchowa”³.

W wielu nowszych pracach nie jest to już tak oczywiste⁴. Na przykład modna teoria McLuhana mówiąca, że „środek jest przekazem”⁵, zawiera m.in. uwagę o istnieniu książek „zimnych i gorących”, a więc *pocketbook* nie jest jedynie inną postacią książki, ale nowym zjawiskiem w kulturze, które sprawia, że niesione przez nią treści są przyjmowane w odmienny sposób. Wiele prac z kręgu socjologii literatury zwraca uwagę, że ewolucja i rozwój wydawnictw nie tylko w sposób ilościowy wpływają na sytuację piśmiennictwa, ale tworzą nowe jakości. Teoretycy edytorstwa widzą ten problem w sposób postulatywny. Zastanawiają się, co należy czynić, aby książka nie rozpadała się na dwa przeciwstawne pola treści

---

³ R. Rybicki, *Książki i biblioteka*, „Lwowskie Studia Biblioteczne” 1932, nr 1, s. 23.

⁴ Jedna z nowszych definicji: „Ein Buch ist die ausserliche und inhaltliche Einheit einer zusammenhangenden, abgeschlossenen Vervielfältigung von Gedanken auf einen leichtbeweglichen Stoff” – F. Hodeige, *Die Stellung von Dichter und Buch in der Gesellschaft*, „Archiv für Geschichte des Buchwesens” 1956/1958, Bd. 1, s. 146; „Książka to jednolita organizacja funkcjonalna” – W.N. Lachow, *Szkice z teorii sztuki książki*, Wrocław 1978, s. 23. Przykład definicji rozszerzającej, w której każdy czytelny tekst można by nazwać książką, por. J.E. Barenbaum, *K voprosu ob universalnom opredelenii ponjatja „kniga”, „Kniga”* 1977, Sb. 34, s. 5–13.

⁵ M. McLuhan, *Wybór pism*, Warszawa 1975. Wstęp K.T. Toeplitza i dobór tekstów prezentują całość poglądów autora; „paperback” – por. s. 180.

i formy, aby właściwie prezentowała swą zawartość. Tak traktował sprawę J. Tschichold⁶, a ostatnio W.N. Lachow⁷, w Polsce zaś W. Frantz⁸. Podobnie rozumują ci badacze, którzy jak S. Żółkiewski⁹ czy T. Zbierski¹⁰ rozpatrują książkę jako przedmiot dociekań semiotycznych.

W świetle tego, co zostało powiedziane, obecna próba potraktowania książki jako struktury¹¹, która nie jest mechaniczną sumą składników, lecz pewną nową znaczącą jakością, nie wydaje się rewolucyjna ani nowatorska. Ponieważ jednak dotychczasowe stwierdzenia o strukturalnej istocie książki poza sporadycznymi uwagami nie mają szerszej dokumentacji, nie wiadomo było, jakie są owe znaczące elementy publikacji ani jak się one kształtowały. Można też wskazać daleko idące zbieżności między teoretycznymi założeniami obecnej pracy a rozdziałem *Formy obecności człowieka w książce* w pracy A. Nowickiego *Człowiek w świecie dzieł*, książką D. Danek *Dzieło literackie jako książka* oraz pracą K. Głombiowskiego *Książka w procesie komunikacji społecznej*¹².

Książka jest od wieków stałym składnikiem kultury, w związku z jej użytkowaniem nie doznajemy „szoku przyszłości”, dlatego niekiedy niedoceniane są sprawy związane z jej istotnymi przemianami.

---

⁶ J. Tschichold, *Leben und Werk des Typographen*, Dresden 1977.

⁷ W.N. Lachow, dz. cyt.

⁸ W. Frantz, *Książek powijanie*, Kraków 1978.

⁹ M.in. w pracy S. Żółkiewski, *Pomysły do teorii odbioru dzieł literackich*, „Pamiętnik Literacki” 1976, nr 67, z. 3, s. 8–41.

¹⁰ T. Zbierski, *Semiotyka książki*, Wrocław 1978. (Pomijamy polemikę z tą pozycją, odnotowując jedynie podjęcie w niej danej problematyki).

¹¹ Na potrzeby niniejszego opracowania wystarczy najprostsza definicja – że struktura to „takie współistnienie zjawisk, w którym każdy człon zdobywa swoją całościowość tylko przez inny i wraz z innymi”. P. Bohatyrew, *Semiotyka kultury ludowej*, Warszawa 1975, s. 15.

¹² D. Danek, *Dzieło literackie jako książka*, Warszawa 1980; K. Głombiowski, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980; A. Nowicki, *Człowiek w świecie dzieł*, Wrocław 1974, s. 155–168.

Czasem przeciwnie, nadmierną wagę przywiązuje się do pewnych działań „rewolucyjnych”, zapominając, że są one zwykle wynikiem uprzednich ewolucji. Wspomniany Lachow wychodzi z założenia, że książka jest strukturą idealnie realizującą swój cel, a stało się to w wyniku wielowiekowego rozwoju, który rozpoczął się na długo przed wynalezieniem druku i dotychczas nie zakończył. Książka nie straciła zdolności do nowatorstwa i dalszej ewolucji.

Poza lekturami istotną inspiracją do podjęcia badań był szereg obserwacji, których łatwo dokonać w księgarniach, antykwariacie czy bibliotece, a dotyczyły one zarówno samych książek, jak i stosunku do nich czytelników. Są to fakty pozornie powszechnie znane, a razem, jak się okazało, dotychczas niezbadane i nieopisane.

Zanim przyszedł czytelnik zapozna się z tekstem, może uzyskać szereg informacji z zewnętrznego oglądu książki – mówią mu o nim nie tylko autor i tytuł, ale też okładka, papier, rodzaj druku, ilustracje itp. Często zespół tych informacji może spowodować, że książka będzie przeczytana lub odrzucona, kupowana masowo lub pozostanie pozycją martwą. Wolno więc przyjąć założenie, że zewnętrzne cechy książki w znacznym stopniu determinują nastawienie i oczekiwania czytelników, jako że kierując się jej ukształtowaniem, potrafią oni ocenić, co jest łatwe i popularne, co sensacyjne, a co prawdopodobnie bardziej „serio”.

Opracowana przez S. Żółkiewskiego systematyka obiegu literackich¹³ wyróżniająca obieg wysoko artystyczny, trywialny, brukowy, literatury „dla ludu” i jarmarczno-odpustowy może być uzupełniona uwagą, że o obiegu, w którym znajdzie się określony tekst, w znacznej mierze decyduje typ druku, w jakim został on umieszczony, np. nowela Boccacciowego *Dekameronu* może znaleźć się w książce brukowej, innym razem w luksusowym wydaniu, wreszcie w filologicznym opracowaniu źródłowym. Za pierwszym razem trafi do obiegu trywialnego, a może nawet do najniższej jego warstwy – brukowego, będzie tam odczytywana jako historia sensacyjna i gorsząca. W pozo-

---

¹³ S. Żółkiewski, *Kultura literacka 1918–1932*, Wrocław 1973, s. 434.

stałych wypadkach czytelnicy będą podchodzili do tekstu z przekonaniem o wysokich walorach artystycznych klasycznego arcydzieła.

W pewnych granicach można świadomie manipulować tekstem, przenosić go z jednego obiegu do drugiego przez umieszczanie w różnych typach książek. Na przykład jeśli charakterystyczne pieśni nowiniarskie przedrukowano z druków jarmarcznych do bibliofilsko wydanej tomu, takiego jak *Karnawał dziadowski* Stanisława Nyrkowskiego¹⁴, to można sądzić, że trafią one do innego odbiorcy i inaczej będą przez niego odczytywane. Jeszcze inny czytelnik i inny odbiór zaistnieją, jeśli teksty jarmarczne znajdują się w typowo naukowym czasopiśmie folklorystycznym, np. w „Literaturze Ludowej”.

Często w celu spopularyzowania utworów „literatury wysokiej” świadomie wprowadzano je do wydawnictw typowych dla niższych obiegów lub imitowano takie wydawnictwa. Sprawa naturalnie nie jest prosta, nie każdy utwór można wprowadzić do dowolnego środowiska. Najbardziej atrakcyjna forma edytorska nie pomoże, jeśli w samym utworze brak jest odpowiednich dyspozycji. Na nic zdadzą się tego rodzaju zabiegi, jeśli tekst jest napisany w dosłownym lub przenośnym znaczeniu tego słowa w języku czytelnikowi obcym, jeśli nie jest on go w stanie zrozumieć albo jest on sprzeczny z jego oczekiwaniami. Dlatego też wydawcy dbali zwykle o zgodność szaty zewnętrznej z tekstem, aby nie podrywać zaufania u odbiorcy. Owa szata jest tą cechą książki, która potrafi w tym zakresie, w jakim uprawnia do tego tekst, ukierunkować jego odbiór. Najwyraźniej można to obserwować na utworach, które raz publikowano dla młodzieży, innym razem bez zmian w tekście głównym dla dorosłych. Przybierają one wówczas zróżnicowane formy. Wydawcy świadomi informacyjnej roli samej książki tworzyli też czasem celowo publikacje – mistyfikacje, np. pozorne druki brukowe, które w istocie były żartami literackimi, w czasie wojny zaś wykorzystywano formę książki, aby maskowała rzeczywistą treść konspiracyjnego druku. Nie trzeba dodawać, że jak we wszystkim, co mieści się w zakresie

---

¹⁴ S. Nyrkowski, *Karnawał dziadowski*, Warszawa 1973.

nauk humanistycznych, nie mamy tu do czynienia z żadnymi procesami bezwyjątkowymi, określona książka może zrobić niekiedy zaskakującą karierę, pójść w niespodziewanym kierunku, bywają typowe książki dziecięce, które są czytane głównie przez dorosłych.

Jesteśmy tu świadkami dwóch pozornie sprzecznych zjawisk – czytelnicy najbardziej wyrobieni, wykształceni humaniści, a zwłaszcza literaturoznawcy, najłatwiej dokonują abstrahowania tekstu z jego nośnika – książki. Znacznie bardziej wrażliwi na postać publikacji są czytelnicy mniej sprawni, a zwłaszcza dzieci, dla których odgrywa ona pierwszorzędną rolę. Ale równocześnie, aby na podstawie wyglądu książki wyrokować o jej zawartości, trzeba mieć już sporą dozę doświadczeń, bo zespół znaków i oznak, które cechują publikację, jest dość skomplikowany i wymaga od czytelnika pewnego obycia ze słowem drukowanym. Inną inspirującą obserwacją było stwierdzenie faktu, że bogactwo znanych nam form książki wykształciło się w stosunkowo krótkim czasie, bowiem na przełomie XVIII i XIX wieku zanikło wiele form staropolskich, nastąpiło wyraźne ujednoczenie zewnętrznej postaci publikacji, w pierwszej połowie XIX wieku wczesne druki jarmarczne i brukowe nie odbiegały zbyt wyraźnie od innych, przypominały też swym wyglądem tomy wierszy i almanachów literackich, a nawet książki dziecięce i niektóre czasopisma tego okresu nie wyróżniały się na pierwszy rzut oka wśród ogółu publikacji. W drugiej połowie tego wieku następuje proces szybkiego różnicowania się książki zarówno ze względu na odbiorcę: dziecięca, młodzieżowa, ludowa itp., jak i ze względu na zawartość: powieść, powieść brukowa, dramat, tomik wierszy itd. Kusząca była próba odpowiedzi na pytanie, jak i kiedy pojawiały się nowe cechy wydawnicze, krystalizowały się znane nam formy.

2. Realizacja – cel, zakres, metody

Przedmiotem niniejszego opracowania są przemiany postaci książki w ścisłym powiązaniu z jej funkcją. Praktycznym celem jest usystematyzowanie pojęć przydatnych do funkcjonalno-historycz-